

Іван Монолатій

Австрійська Буковина: особливості національних, професійних та мовних поділів

Історична доля західноукраїнських земель щонайменше останніх трьох сторіч зумовила формування багатоетнічної та багатоконфесійної структури крайового суспільства. Воно, по-суті, було конгломератом, де кожна етнічна група і національна спільнота зберігала свої національні особливості, розвивала духовну, матеріальну і політичну культури. Низка етнічних меншин регіону, поряд з етнічною тубільною більшістю, співіснувала поряд і в тісному взаємозв'язку з етнополітичними і етнокультурними надбаннями інших етносів краю. Ці взаємини розвивалися на колективному і персональному рівнях, означуючи об'єктивні та суб'єктивні фактори, які визначали кореляти міжгрупового інтераціоналізму.

Герцогство Буковина (Herzogtum Bukowina) мало переважно двоетнічний українсько-румунський характер, але із значною часткою євреїв та німців, а також окремих етносів і конфесій [1]. Певне уявлення про зростання чисельності етнонацій краю можна простежити з наступних даних:

Таблиця 1
Населення Буковини у 1869–1875 рр. (в абсолютних числах)

Рік	Румуни	Українці	Німці	Євреї	Поляки	Старовіри	Вірмени	Угорці	Інші
1869	207000	186000	47000	47700	500	300	2000	9500	4800
1871	209116	191195	41065	41065	-	3043	-	8586	9908
1875	221726	202700	43374	51617	-	3260	-	9238	10307

Примітка. Таблиця 1 укладена за: Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. – Kraków, 2004. – S. 184.

Територія Буковини займала 10,4 тис. кв. км (відповідно 3,5% площі Цислейтанії) з населенням 730 тис. осіб станом на 1900 р. і 800 тис. – на 1910 р. [2] Українська етнічна територія поширювалася насамперед на північну частину, т.зв. Північну Буковину, хоча, як зауважують вчені, з огляду на дифузний характер українсько-румунської етнічної межі, окремі українські поселення заходили у південну частину, а румунські – у північну [3]. Оскільки особливості етнорелігійних взаємин у межах Буковини – більшість румунів і українців були православними – на відміну від Галичини етнонаціональну структуру населення можуть розкрити лише дані австрійських переписів за ознакою розмовної мови. На зламі століть тут поруч 297798 осіб (41,16%), які визнали своєю розмовною мовою українську, мешкали 229018 румунів

(31,65%), 159486 (22,04%) німців, 26857 поляків (3,71%), 9516 угорців (1,32%) та інші етнічні спільноти (чехи, словаки, словенці, волохи, сербо-хорвати) [4].

Загальна етноконфесійна картина на Буковині виглядала так:

Таблиця 2
Релігійний склад населення Буковини у 1857–1910 рр. (в абсолютних числах і відсотках)

Рік	Римо-католики	Греко-католики	Вірменокатолики	Юдеї	Протестанти	Православні	Старовіри	Інші	Разом
1857	42726 (9,35)	9118 (2,00)	989 (0,22)	29187 (6,39)	8733 (1,91)	353403 (77,34)	2939 (0,64)	22782 (4,99)	456920 (100%)
1880	63691 (11,14)	17589 (3,08)	756 (0,13)	67418 (11,79)	14199 (2,48)	405136 (70,87)	0	2882 (0,50)	571671 (100%)
1910	98565 (12,31)	26172 (3,27)	657 (0,08)	102919 (12,9)	20573 (2,56)	551176 (68,81)	0	128 (0,02)	800898 (100%)

Примітка. Таблиця 2 укладена за: Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. – Kraków, 2004. – S. 191–193.

Слід зауважити, що можливості визначення чисельності, складу та суспільного становища національних меншин на західноукраїнських землях значно обмежені особливостями австрійської статистики [5]. Адже особлива увага при переписах населення зверталась на міста, у яких внаслідок історичного розвитку була зосереджена значна частина поляків та євреїв і які певною мірою «розчиняли» українську етнічну людність, знижували її національно-українську однорідність. Передусім – це проблема встановлення національної приналежності не за рідною, а за розмовною (товариською) мовою особи. Окрім того, у мовній (національній) статистиці зовсім не бралася до уваги мова євреїв (їдиш) і всі вони записувалися до інших національностей [6]. Таким чином, висновують історики, фальсифікувалася етнічна структура населення, знижувалася питома вага українців на користь панівних національностей.

Для Буковини залишається єдиною можливим використання мовної статистики, оскільки і українці, і румуни там були православними. Загальна статистика

народностей, які проживали на Буковині наприкінці XIX – на початку XX ст. наступна:

Таблиця 3
Етнічний склад населення Буковини згідно розмовної (товариської) мови у 1880–1910 рр. (в абсолютних числах і відсотках)

Мова	1880		1890		1900		1910	
Українська	239690	42,16	268367	41,16	297798	41,16	305101	38,39
Румунська	190005	33,43	208301	32,42	229018	31,65	273254	34,38
Німецька	108820	19,14	133501	20,78	159486	22,04	168851	21,24
Польська	18251	3,21	23604	3,68	26857	3,71	36210	4,5
Угорська	9887	1,74	8139	1,27	9516	1,32	10391	1,30
Чеська, моравська, словацька	1783	0,31	536	0,08	596	0,08	1005	0,12
Словенська	38	0,01	28	-	108	0,02	80	0,01
Волоська	24	-	18	-	119	0,02	36	0,00
Сербо- хорватська	0	-	1	-	6	-	1	0,00
Разом	568453	100	642495	100	723504	100	794929	100

Примітка. Таблиця 3 укладена за: Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. – Kraków, 2004. – S. 186.

Західноукраїнські землі – Галичина і Буковина в цілому – займали помітне місце в житті Австро-Угорщини, зосереджуючи приблизно 1/5 усього населення Австро-Угорської імперії та даючи десяту частину її національного доходу [7]. У соціально-структурному розрізі особливості розвитку етнонаціональних спільнот регіону значною мірою залежали від співвідношень різних соціально-класових груп, міського і сільського населення. Причому складність соціальної структури безпосередньо визначала перспективи етнонаціонального розвитку [8]. Реальне політико-правове становище тієї чи іншої етнічної групи досліджуваного хронотопу помітно залежало від її соціальної структури, а забезпеченість політичними правами кожної конкретної особи – від її майнового стану. В етносоціальному сенсі західноукраїнські землі вирізнялися не лише яскраво вираженим поліетнічним характером суспільства, але й відносно рівномірним територіальним розміщенням основних етнічних груп.

На Буковині, згідно з матеріалами перепису 1900 р., мешкало 297,8 тис. українців – 41% усього населення коронного краю. Вони становили більшість у Вашківському, Вижницькому, Заставнівському, Кіцманському та Чернівецькому повітах. Ареали проживання українців включали й менші частини Старожинецького, Серетського, Радовецького і Кімполунзького повітів. У населенні крайового центру м. Чернівці українці були у меншості (приблизно

20%, що є аналогічним з м. Львовом), оскільки там переважав румунський елемент [9].

Про фактичне домінування окремих етнічних спільнот і груп свідчать сучасні підрахунки етнонаціонального складу населення Галичини (східної і західної частин) і Буковини:

Таблиця 4
Населення коронних земель Галичини і Буковини за національністю та розмовною мовою у 1880–1910 рр. (в абсолютних числах і відсотках)

Край	Рік	Німці	Чехи	Поляки	Русини (українці)	Словенці	Сербо-хорвати	Італійці	Румуни	Угорці (У) / вірмени (В)	Євреї	Разом
Галичина	1880	324336 5,46	5541 0,10	3058400 51,50	2549707 42,94	96 0,00	14 0,00	91 0,00	276 0,00	—	—	5938461
	1890	227600 3,46	5827 0,09	3509183 53,34	2835674 43,10	208 0,00	2 0,00	58 0,00	283 0,00	—	—	6578835
	1900	211752 2,90	9014 0,12	3988702 54,75	3074449 42,20	127 0,00	28 0,00	123 0,00	508 0,01	—	—	7284703
	1910	90114 1,13	8718 0,11	4672500 58,55	3208092 40,20	144 0,00	44 0,00	21 0,00	740 0,01	В 104 0,00	—	7980477
Буковина	1880	108820 19,14	1738 0,31	18251 3,21	239690 42,16	38 0,01	—	24 0,00	190005 33,43	В 9887 1,74	—	568453
	1890	133501 20,78	536 0,08	23604 3,67	268367 41,77	28 0,00	1 0,00	18 0,00	208301 32,42	В 8139 1,27	—	642495

1900	159486	596	26857	297798	108	6	119	229018	B9516		723504
	22,04	0,08	3,71	41,16	0,01	0,00	0,02	31,65	1,31		
1910	168851	1005	36210	305101	80	1	36	273254	B10391		794929
	21,24	0,13	4,55	38,38	0,01	0,00	0,00	34,37	1,31		

Примітка. Таблиця 4 укладена за: Urbanitsch P. Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 1. Teilband – Wien, 1980. – Tabelle 1.

Стосовно крайового центру Буковини – м. Чернівці – етнодемографічна ситуація в аналогічний період за показниками релігійної приналежності виглядала так:

Таблиця 5
Населення м. Чернівці у 1880–1910 рр.

		За віровизнанням							
		Не уніати		Католики			Протестанти	Юдеї	Інші
Рок	Всього населення	Греко-	Вірмен-	Римо-	Греко-	Вірмен-			
1880	45600	9650	27	13376	5636	249	2200	14449	13
	100%	21,2%	0,06	29,3%	12,4%	0,5%	4,8%	31,7%	0,03
1910	87128	20615	31	23474	9588	311	4369	28673	127
	100%	23,7%	0,04	26,9%	11,0%	0,4%	5,0%	33,0%	0,15
Приріст населення Чернівців у 1881–1910 рр.									
	41 528	10 965	4	10 098	3 952	62	2 169	14 224	114
	91%	113,6%	14,8%	75,5%	70,1%	24,9%	98,6%	98,4%	876,9%

Примітка. Таблиця 5 укладена і підрахована за: Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. – Kraków, 2004. – S. 192, 193; Bihl W. Die Juden // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 2. Teilband – Wien, 1980. – S. 885.

Етноареальне проживання суттєво відрізняло українську етнічну більшість регіону від інших спільнот.

Приміром на початку XIX ст. найбільшими осередками вірменської громади краю, яка поволі, але невпинно полонізувалася, залишалися Сучава і Чернівці, до яких додавалися два осередки на галицько-буковинському пограниччі – у Кутах і Снятині. Останні були головно пов'язані з Буковиною [10]. У 1880 р. в Галичині і на Буковині налічувалося 3872 вірмени, а вже через 30 років – у 1910 р. їх було 1392 в Галичині й 657 осіб на Буковині [11]. Малочисельними були й цигани, яких у 1890-х рр. на Буковині налічували приблизно 2 тис. осіб, які були схильні ототожнювати себе з румунами. Особливістю їхнього співжиття з іншими етнонаціями на цих теренах було те, що тут вони були або греко-католиками, або православними [12]. Вимушеною еміграційною хвилею на Буковину з другої половини XVII ст., а особливо упродовж XVIII ст., була поява тут представників великоруської секти ліппованів («поповців»), яка згуртувала навколо себе молдавських і бессарабських одновірців. У 1869 р. на Буковині налічували вже 2928 ліппованів, а у 1910 р. – 3232 особи [13].

Появу поляків на Буковині більшість дослідників датує XIV ст., часом владарювання у польській державі короля Казимира Великого. Польська експансія тоді охопила переважно північну частину краю – Шипинську землю, яка деякий час навіть належала польській короні й була втрачена наприкінці XV ст. До пам'яток тих часів належить збудована поляками фортеця на горі Цецино біля Чернівців [14]. Найактивніші міграційні хвилі поляків спостерігалися тут з 1775 р., періоду австрійського військового адміністрування. Ці процеси продовжувалися включно до другої половини XIX ст. [15] Вже у середині XIX ст. налічувалось майже 4 тис. поляків, що становило близько 1% населення краю, хоча їхній вплив і значення були набагато вагомішими, аніж частка у населенні. Зокрема, доволі поширеною в Буковині була польська мова, свідченням чого є те, що у 1890 р. своєю розмовною мовою назвали польську 24 тис. осіб, які становили вже 4,5% усього населення Сучасники пояснювали цей факт не демографічним вибухом у польській громаді, а польською мовною експансією [16].

На Буковині у 1900 р. налічувалося 49,5 тис. німців-католиків. Найбільше німців проживало у м. Чернівці (13,4 тис.), де вони були третьою за чисельністю етнічною групою після євреїв та українців, а також у Радівцях (4,6 тис.), Якобенах (2,5 тис.), Сучаві (2,1 тис.), Сереті (1,6 тис.) та інших населених пунктах. У північній частині краю мешкало 29,3 тис. німців (6%) місцевого населення [17]. Етнічною групою, політико-правовий статус якої уподібнював їх до галицьких німців, була польська спільнота Буковини. Буковинські поляки,

які як і німці Галичини були помітними, але не визначальними (адже становили 4,55% щодо інших народностей краю, а щодо т.зв. австрійських поляків поляки-буковинці становили 0,7%) [18]. Вони становили тут 3-4% (26,9 тис. у 1900 р.), майже 4/5 їхньої чисельності мешкало в північній частині краю, а найбільше їх проживало в Чернівцях (14,9 тис. або 17% мешканців міста). У 1910 р. на Буковині нараховували 36210 поляків [19].

Однією з панівних національностей на Буковині були румуни. Між 1880–1910 рр. румунське населення краю зросло у середньому на 30%: від 190005 осіб у 1880 р. до 273216 – у 1910 р. Збільшувалася й частка румунів-міщан: від 14,29% у 1900 р. до 15,73% у 1910 р. [20]. Румуни становили 16% населення Північної Буковини (77,2 тис.), проживали в усіх семи північних повітах Буковини, не перевищуючи в жодному з них половини мешканців. Румуни переважали в південних районах – Радовецькому, Сучавському і Кімполунзькому, де становили 31,7% (229 тис.) місцевого населення [21]. Тому прийнято вважати, що у період між 1880 і 1910 рр. румунське населення Буковини зростало з інтервалом 10% за десятиріччя. У 1880 р. тут було 190005 румун (у порівнянні з 239690 українцями), в 1890 р. – відповідно 208301 проти 268361, у 1900 р. – 229018 проти 297798, у 1910 р. – 273216 проти 305101. Особливістю розселення румун було те, що більшість з них жила не скільки в містах і містечках, а в селах. Тільки в 1910-х рр. відсоток румун, які проживали у містах краю, збільшився. Прикладом цього є етнODEMOГРАФІЧНА ситуація в крайовому центрі. Якщо в 1900 р. населення Чернівців складало 65767 осіб, з яких 9400 осіб (14,29%) були румунами, то 1910 р. у місті з населенням 85458 осіб мешкало вже 13440 румун (15,73%) [22].

Суголосною, за місцем у етнічному протидіючому міжетнічному трикутнику (українці – поляки/румуні – євреї) і чисельністю, для обох західноукраїнських регіонів була єврейська спільнота, яка посідала третє місце і мала найбільш специфічне і суперечливе суспільне становище. На початку ХХ ст. єврейський соціал-демократ С. Гольдельман так описував становище західноукраїнських євреїв: «Хто знайомий хоч трохи зі становищем Жидів яко нації у старій Австрії, особливо у Галичині під орудою Поляків; хто пригадує, як там визнавалися цілих десять націй і навіть на паперових грошах друкувалась назва кредиток на десяти мовах, але крім одної – жидівської; хто пригадує недавнє минуле, коли в Галичині Поляки зараховували Жидів до себе, Німці в Буковині до себе, а Чехи в Богемії кликали їх до себе; хто пригадує, як заборонялось тим Жидам себе числити; хто пригадує, скільки мук і бійок витримали жидівські студенти Львівського університету за намір реєструватися як Жиди, чи там заявляти рідною мовою – жидівську, чи як поводитись влада з жидівськими народніми масами в часи переписів населення, коли їх з примусу записували чи то до Поляків (за що на них обурювались Українці), чи до Німців (за що їх ненавиділи Чехи)...» [23].

Поселення євреїв на Буковині розпочалося приблизно у ХІV ст. Нащадки Авраама прибували сюди як з півдня – Молдавії і Валахії, які перебували під зверхністю Оттаманської Порти, так і з Північного Заходу – територій, які колись входили до складу Речі Посполитої. Багато євреїв з'явилося на Буковині

в період російсько-турецької війни 1768-1774 рр. [24]. Масовою еміграція єврейського елементу стала лише в австрійський період.

Упродовж XIX – початку XX ст. єврейське населення Буковини швидко збільшувалося: від 1850 до 1910 р. чисельність євреїв зросла у понад сім разів [25]. Територіально євреї заселяли переважно північну частину Буковини, проживаючи в основному в селах по берегах р. Прут і її притоках у Прутсько-Дністровському межиріччі, а також у гірських районах – Путильському й Вишницькому повітах, уздовж р. Черемош. Загалом частка євреїв коливалася в межах 12-13%, у північних повітах – 14-15%. У південній частині краю густота єврейського населення була значно нижчою. У 80-х рр. XIX ст. з 156 сільських громад Буковини євреї проживали в 121, з них 86 розміщалися в північній частині Буковини, а 25 – у південній. У 46 громадах Північної Буковини єврейське населення складало 5-10%, у 26 – 10-25% і в п'яти – 25-50%. У південній частині Буковини в 16 селах євреї склали 5-10%, у дев'яти – 10-25% [26]. В 1900 р. їх налічувалося тут 96,2 тис., а у 1910 р. – 102,2 тис. осіб. Найбільше євреїв мешкало в Чернівцях (34% населення міста й перше місце серед етнічних груп), в 1900 р. у столиці коронного краю жило 21587 євреїв (31,92%) [27]. Вони були найчисленнішими серед національностей у багатьох містах краю – Вишниці (3997 осіб; 89%), Садгорі (3437; 76%), Сереті (3093; 40,6%), Сучаві (4229; 38,9%), Сторожинці (2430; 36%), Гурагуморі (1457; 35,9%) та інших [28].

Загальний підсумок мультинаціональної мозаїки Буковини можна простежити за статистичними даними:

Таблиця 6
Етнонації у буковинських округах у 1910 р.

Округ а	Черн івці	Кіцм ань	Кімпо лунг	Гурагу мора	Родо вець	Се рет	Старож итець	Суч ава	Вашк івці	Вишн иця	Заста вна
Чехи											
Слова ки	529	133	47	23	114	45	17	24	15	47	4
Німці	15170	282	1188	9981	14380	4880	5328	5121	288	883	28
Поляк и	18425	1373	689	2935	845	2266	3976	1637	1700	1185	1118
Румун и	42886	120	1188	61242	54762	19188	33469	46529	242	90	65
Хорва ти Серби	30	-	-	-	47	4	-	-	-	-	-

Слове нці											
Украї нці	7212 7	4510 7	7553	1287	8533	268 12	17779	632 4	4225 2	5546 2	4579 0
Угорц і	57	-	6	607	2505	705 0	-	169	-	-	-
Вохох и	13	-	11	-	10	-	-	-	-	2	-
Євреї	3952 7	3839	6079	3725	9442	511 2	8558	661 4	5350	1048 4	409
Разом	188 764	50 854	16 761	79 800	90 638	65 357	69 127	66 418	49 847	68 15 3	47 444

Примітка. Таблиця 6 укладена і підрахована за: Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. – Kraków, 2004. – S. 188.

Особливості становлення елементів етнонаціональної структури тогочасного суспільства західноукраїнських земель, здійснення ними своїх функцій, як і функціонування структури в цілому, можна предметніше уявити, якщо проаналізувати соціальну структуру різних етнічних спільнот, а також взаємовплив цих процесів та відповідні наслідки для етнонаціонального розвитку регіону.

Культурний поділ праці – прикметна ознака етносоціальної структури західноукраїнського соціуму. Конкуренція «своїх» і «чужих» – ознака їх протомодерністського за своїм еством конфлікту [29], який відбувався в реаліях патріархальної економічної структури Галичини і Буковини. Лінія розмежування культурного поділу праці, як і економічна конкуренція між основними етнічними спільнотами і групами зумовлювали етносоціальні протиріччя. Адже існуючий у тогочасних Галичині і Буковині культурний поділ праці та політика центру в розподілі економічних ресурсів створювали численні передумови для посилення міжетнічної напруги й конфронтації. Найсуттєвішим з них було протистояння за землю. Остання в реаліях аграрного за своїм еством регіону уособлювала найбільшу економічну цінність, призводила до загострення взаємин поляків з іншими етнічними меншинами. Характерне для XIX – початку XX ст. міжетнічне напруження, боротьба польської шляхти й українського села, означили сутність польсько-української взаємодії в Галичині, а румунсько-української – на Буковині. Однак, слід зауважити, що і трансформація традиційних ролей єврейського і неєврейського (християнського) населення створювала власні поля етнічного конфлікту. З одного боку, скуповування євреями земель, а з іншого – виникнення християнських торговельних кооперативів на селі, створювало враження, що кожна група «вдирається в життєвий простір іншої і загрожує самим підставам її існування» [30].

Інша особливість – відсутність розвинутого індустріального виробничого сектору на західноукраїнських землях визначала структуру всіх без винятку

етнічних сегментів місцевого етносоціального організму. Культурний поділ праці призвів до усталення міжетнічної соціокультурної дистанції між містом і селом. Закономірне прагнення окремих етнонацій (українців, поляків, румунів) до оновлення власної соціальної структури призводило до боротьби за домінування в містах. Проте суттєвим тут було самоусунення українців від міста як такого, від урбанізації загалом. Тодішнє крайове українське суспільство, як Галичини, так і Буковини, за своєю іманентною сутністю залишалось традиціоналістським. Стримуючими, хоча не основними, факторами тут виступали інонаціональний характер міста (здебільшого – польсько-єврейського, почасти румунсько-німецького і т.д.) й відсутність у них розгалуженої індустріально-виробничої структури [31]. Головна ж причина самозречення українців від повноцінної інтеграції в міста полягала в специфіці мислення традиційного суспільства.

Саме у ньому, однією з головних, визначальних цінностей виступала земля, з якою пов'язана багатовікова практика передачі соціального досвіду [32]. А що йшлося тут про т.зв. першість у виробництві і торгівлі, то це активізувало питання про етнічне обличчя спільнот і груп. Відмінності останніх в їхній соціальній структурі сприяли герметизації етнонацій у лоні власних інтересів. Наприклад, за умов домінування неефективних, майже архаїчних, методів господарювання українці і євреї ставали такими собі бранцями власної соціальної структури [33]. Відтак їхні основні ролі в економічному житті 1867–1914 рр. визначалися соціально-професійною структурою, в якій українці асоціювалися з сільськогосподарським виробником, євреї – з фаховими заняттями, притаманними тодішньому міському укладу життя – ремеслом, торгівлею, вільними професіями, поляки/румуни – панівним становищем в місцевому самоврядуванні й управлінні західноукраїнських земель.

В умовах бездержавности найчисельніша спільнота досліджуваного хронотопу – українська етнічна більшість, потрапила у скрутне становище «чужих» на своїй землі. Це рельєфно проявлялося у етносоціальній структурі української спільноти Галичини і Буковини.

Лінія розмежування етносоціальної структури західноукраїнського соціуму пролягала між містом і селом, оскільки 94,4% та 89,3% українства Галичини і Буковини відповідно зосереджували свої трудові зусилля в сільському господарстві [34]. Це, фактично, свідчить, що українці відігравали майже самостійну роль у хліборобстві, залишаючи позаду передусім поляків Галичини (59,7%). Стосовно ж румунів на Буковині, зайнятих у сільському господарстві (89,7%), то останні переважали українців цієї провінції на 0,4% [35]. Якщо використати дані про частку українців-селян з розрахунку на середньостатистичну тисячу осіб, то виявиться, що 1910 р. у Галичині такими були 917 осіб проти 871 на Буковині, що правда там же було 880 румун-селян [36]. Українські селяни, що жили за рахунок продажу власної робочої сили, склали найчисельнішу соціальну групу сільського населення. Наприкінці XIX – на початку XX ст. більше половини сільських господарств були змушені вдаватись до продажу власної робочої сили. Частка найманих груп сільськогосподарського населення становила понад 70%. Мабуть саме тому, газета «Діло» 1912 р. писала: «Більшість, бо 3/5 нашого так званого селянства, се в дійсності лиш рільничий пролетаріат» [37]. І справді, серед українського

населення західноукраїнських земель селяни відчутно переважали. Згідно з статистичними даними, 16,46% українців-селян в Галичині і 27,03% на Буковині становили аграрний пролетаріат. Третина його була постійними робітниками, інші 2/3 – посезонними трудівниками [38].

Хоча визначальним сектором т.зв. етнічного бізнесу українців виступало сільське господарство, частина їхніх представників працювала в промисловому виробництві. Промисловий пролетаріат складав незначну страту українців. Станом на початок ХХ ст. в Галичині вони склали 1,4% етнічної групи, а на Буковині – 3,0% [39] (відповідно 25 і 43 особи на тисячу працівників [40]). Однак тут слід взяти до уваги підрахунки О. Мазурока, згідно яких у промисловості, сільському господарстві, транспорті й торгівлі Східної Галичини і Північної Буковини за 1900–1910 рр. працювало 256 тис. робітників-українців, або 52% усіх найманих робітників [41].

Провідної ролі не відігравали українці в сфері торгівлі і транспорту: на початку ХХ ст. в Галичині вони склали 0,4%, а на Буковині – 2,3% [42]. У 1910 р. їх співвідношення за двома провінціями у розрахунку на тисячу працівників було 18:43 [43]. Як бачимо, на Буковині зайнятість українців була вищою більш ніж удвічі. Специфіку соціального організму етнічної більшості досліджуваного хронотопу відображала його неструктурованість. Вона проявлялася у чисельності українців у дрібнотоварному й промисловому виробництві серед представників т.зв. вільних професій. Якщо в Галичині вона складала 2,9%, то на Буковині була майже удвічі більшою – 5,4% [44]. Однак це не сприяло тому, щоб вважати значним представництвом українців у цій сфері: з тисячі осіб такими були відповідно 39 і 52 українці [45].

Певний підсумок професійної зайнятості українців у порівнянні з основними етнонаціями західноукраїнських земель (згідно із загальною кількістю населення і розмовною мовою) ілюструють наступні дані:

Таблиця 7
Професійні класи і мовний поділ у Галичині й на Буковині у 1910 р.

Коронний край	Загальна кількість населення, основні розмовні мови, інші	Кількість осіб, які мають професію; приналежність до основних професій або професійних класів					
		А	Б	В	Г	Ґ	Д
Галичина	Німецька	32933	20242	15284	3494	12527	5660
		0,5%	2,6%	2,0%	1,3%	17,6%	1,8%
	Польська	2881034	642620	686602	206487	28093	225331
		49,1%	84,3%	89,0%	81,2%	39,5%	74,4%

	Русинська	2943097 50,2%	81903 10,7%	58988 7,6%	38240 15,0%	21093 29,7%	64704 21,4%
	Інші	5192 0,1	15788 2,1%	10038 1,3%	5809 2,3%	2742 3,8%	6862 2,2%
	Разом	5863044 100,0%	761763 100,0%	771551 100,0%	254246 100,0%	71077 100,0%	302843 100,0%
Буковина	Німецька	40804 7,2%	45687 54,8%	51103 68,1%	15512 45,2%	1341 29,0%	14332 42,6%
	Польська	10946 1,9%	11846 14,2%	6016 8,0%	3211 9,3%	338 7,3%	3860 11,5%
	Русинська	265829 46,7%	13110 15,7%	10391 13,8%	6834 19,9%	1588 34,4%	7440 22,2%
	Румунська	240502 42,2%	10437 12,5%	6100 8,1%	7805 22,7%	1164 25,2%	7208 21,4%
	Угорська	10038 1,7	55 0,06%	114 0,1%	81 0,2%	33 0,7	68 0,2%
	Інші	955 0,2%	1803 2,16	1164 1,5%	621 1,8%	33,07	606 1,8%
	Разом	569238 100,0%	83293 100,0%	75031 100,0%	34315 100,0%	4619 100,0%	33631 100,0%

Пояснення: А: Землеробство і лісівництво. Б: Промисловість і промисел. В: Торгівля і транспорт. Г: Суспільна служба і вільні професії. Ґ: Військовослужбовці. Д: Особи без професії.

Примітка. Таблиця 7 укладена за: Urbanitsch P. Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 1. Teilband – Wien, 1980. – Tabelle 12, 13.

Головні ознаки соціальної структури буковинських етнонацій окреслювала сфера їх професійних груп зайнятості.

Буковинські поляки і почасти т.зв. польські вірмени репрезентували ремісництво і торгівлю. Ще з першої половини XIX ст. на Буковині утворилися

потужні купецькі угруповання та сімейні фірми Каетана Зеригевича, Ігнація Загорського, Якуба Симоновича, братів Петровичов, Лазаря Міхалевича, Домініка Абрагамовича, Пйотра Якубовича і Ігнація Юзефовича, які склали певну конкуренцію євреям. Підприємства згаданих торговців були локалізовані у містах і містечках: Н. Агосповіча, Юліуша Бжозовського, Станіслава Курманського, Стефановича, Ассакевича – у Чернівцях, Рубіна Якубовича – у Чернівцях і Сучаві, Й. Кржистофовича – у Сучаві, Альбіна Кочинського – у Кімполунзі. Окремі поляки займалися й суто міськими професіями: Леон Белдовіч і Францішек Кжижановський були аптекарями, Ян Ігнацій Шегерський – антикваром і власником книгарні у Чернівцях. Значна частка поляків була залучена у лісівництво, оскільки 45,5% території краю займали ліси. Поряд з румунськими боярами, окремі поляки були власниками або управителями лісових масивів. Такими були Ян Зарудовіч, Айвас, Рохасевич, барон Капрі, маєтності яких були, головним чином, на теренах між Прутом і Дністром. Значну частку працівників галузі склали буковинські поляки. На 1910 р. 35% польського населення Буковини (5610 осіб) були zatrudнені в секторі рільництва та лісівництва [46].

Буковинські поляки намагалися опанувати й ситуацію в адмініструванні промислово-торговельними справами. У 1861 р. віце-президентом Торговельно-промислової палати Буковини був Юзеф Рожанський, однак вже 1883 р. єдиним членом палати був власник каварні Гвиздоморський. Радником палати довгий час залишався власник палітурного підприємства у Чернівцях Юзеф Вінцентовіч. У 1870 р. з ініціативи групи польських урядників і підприємців у Чернівцях було засновано «Буковинське кредитне товариство». Його президентом обрали барона Антонія Гостковського. Досить швидко членами товариства стали представники інших націй: на 30 квітня 1871 р. із 202 членів товариства поляки становили 3/4 (151 особа) [47]. З ініціативи буковинських поляків постали «Буковинське будівельне товариство» (1872), «Польське кредитне і щадниче товариство» (1898) та ін. Набула розголосу й ситуація, коли польські торговці спробували відкрито конкурувати з їхніми єврейськими колегами під час митної війни між Румунією та Австрією у 1886 р. Внаслідок цього, поляки-підприємці об'єдналися у фахове товариство «Gwiazda».

Перепис населення Буковини 1910 р. подає відомості, що з 15788 осіб польської народності, які працювали в коронному краї, 35,5% трудилися в аграрному секторі, 29,7% – в ремісництві і промислі, 13,1% – в секторі транспорту і торгівлі, 21,7% – у публічних службах. Професійні групи зайнятості поляків Буковини у порівнянні з іншими етнонаціями краю показує таблиця:

Таблиця 8
Професійні групи зайнятості етнонацій Буковини у 1910 р.

	Євреї	Німці	Українці	Румуни	Поляки
Рільництво і лісівництво	5361	14607	156989	139831	5610
	13,3%	48,2%	89,3%	89,7%	35,5%

Промисел і ремесло	9827 24,3%	7344 24,2%	5346 3,0%	4289 2,8%	4683 29,7%
Торгівля і транспорт	16818 41,7%	1957 6,5%	4001 2,3%	2328 1,5%	2075 13,1%
Публічні і військові професії (лікарі, правники, вчителі)	8360 20,7%	6411 21,1%	9504 5,4%	9431 6,0%	3420 21,7%
Разом	40366 100,0%	30319 100,0%	175840 100,0%	155879 100,0%	15788 100,0%

Примітка. Таблиця 8 укладена за: Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. – Kraków, 2004. – S. 195.

Подібно до поляків у Галичині, з політико-правового погляду румуни були однією з панівних національностей Буковини. Це пояснювалося насамперед переважанням серед економічно сильніших верств та їх безпосереднім зв'язком із владними структурами. Румуни становили значну частину великих землевласників, які володіли понад 40% земельних угідь краю [48]. Більшість з них придбали свої маєтки ще в XIV–XVI ст. [49].

У перше десятиліття XX ст. переважна більшість румун (приблизно 88%) працювала в аграрному секторі економіки. Оскільки Буковина була краєм крупного землеволодіння, наділи більше 2 тис. га (які склали третину усіх площ – 30,2%) зосереджувалися в руках 63 осіб (0,03% усіх землевласників), 779 (0,38%) володіли наділами між 100 і 2 тис. га (29,9% земельних площ). При цьому налічували 180677 дрібних селян і бідняків (90,71%), які мали у володінні менше 5 га. Ці наділи займали 18,06% усієї землі. Румуни відносилися в загальному до останньої категорії. Володіння цими наділами – карликовими господарствами – часто було під загрозою обтяжливих податків [50].

У 1910 р. румуни склали 89,7% зайнятого населення у сільському господарстві і лісівництві, переважаючи навіть українців (89,3%) [51]. Ці дані, однак, слід приймати до уваги з певним застереженням, оскільки надзвичайно високі темпи приросту «румунського» населення (у 1900–1910 рр. на 25%, у же той час число українців – тільки на 5%) історики пояснюють фальсифікаціями перепису 1910 р. [52]. З переписів населення зрозуміло інше: економічна прив'язаність до землі в українського і румунського населення краю була майже рівною. Значно пізніше, у міжвоєнний період, протиборство за землю, яка в реаліях аграрного за своїм єством регіону уособлювала найбільшу економічну цінність, призвело до загострення взаємин румунів з іншими етнічними меншинами.

Зазвичай румуни складали тільки малу відсоткову частку тих, хто працював в сфері послуг, пов'язаних з міським життям. На початку ХХ ст. у публічних і військових професіях вони складали 6%, у ремеслі і промислі 2,8%, торгівлі і транспорті 1,5% [53]. У 1910 р. тільки 3,82% румун було задіяно в промисловості та бізнесі (на противагу 10,41% усього населення, зайнятого у цій сфері), 2,23% – в торгівлі та транспорті (відповідно 9,38%) та 2,86% у вільних професіях (4,29%) [54]. Дослідники зауважують, що румуни і українці переважали серед малокваліфікованих робітників, які працювали на лісопильнях (тартаках), цегельнях, на важких земляних роботах, будівництві. Представники двох найбільших етносів краю становили й основну масу сезонних робітників та сільськогосподарських наймитів [55].

В усіх економічних сферах румуни, фактично, займали нижчі позиції. Тільки в окремих ділянках суспільного життя вони могли похвалитися певною перевагою: наприклад в 1910 р. 25% усіх буковинців, які були на військовій службі, були румунами, а 1914 р. із 14 депутатів Буковини в Райхсраті шестеро були румунами [56]. Цифрове відображення професійної зайнятості християнських етнонацій західноукраїнських земель (на тисячу осіб) дізнаємося з співставлення даних по Галичині, Буковині і усій Цислейтанії (за лініями українці/поляки та українці/румуні і тріади українці/румуні/поляки):

Таблиця 9
Професійна зайнятість українців і румунів Галичини і Буковини в
головних професійних класах Цислейтанії у 1910 р.
(згідно з розмовною мовою, на 1 тис. осіб)

Коронний край, частина імперії	Галичина		Буковина		Цислейтанія		
	Русинська	Польська	Русинська	Румунська	Русинська	Румунська	Польська
Розмовна мова							
Основні професійні класи							
Землеробство і лісівництво	917	617	871	880	912	878	601
Індустрія, промисловість і промисел	25	138	43	38	27	38	155
Торгівля і транспорт	18	147	43	22	20	22	144
Суспільна і військові	39	98	52	59	41	62	100

служби; вільні професії; особи без професії							
---	--	--	--	--	--	--	--

Примітка. Таблиця 9 укладена за: Bihl W. Die Ruthenen // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 1. Teilband – Wien, 1980. – S. 563.

Як бачимо, 880 румунів займалися сільським господарством і лісівництвом (проти 871 українця), 38 – були задіяні в індустрії, промисловості і промислі (проти 43 українців), 22 – у торгівлі і транспорті (проти 43 українців), 59 – в суспільній і військовій службах (проти 52 українців).

Найбільш специфічним і суперечливим було становище єврейської спільноти Галичини і Буковини, адже будучи громадянами нації-держави саме євреї були позбавлені права етнічної спільноти: за конституцією 1867 р. вони визнавалися як окрема релігійна спільнота (Religionsgemeinschaft), але не як народність (Volksstamm) [57]. Стосовно політичних прав, то вони взагалі їх не мали, хоча й виступали як частина міщанського стану, відособленого релігією та суспільним становищем. «Із культурно-історичного й народно-психологічного боку галицьке єврейство, – зазначав І. Франко, – це такий дивний витвір, що його цілком не може зрозуміти ні людина, яка стоїть ізбоку, ні та, що знаходиться серед нього, бо кожному з них доводиться бачити іншу фізіономію й рівночасно рахуватися з іншими вартостями» [58].

В історії світового єврейства його західноукраїнський анклав посідав особливе місце, адже саме тут скупченість єврейського населення була однією з найвищих у тогочасному світі. Якщо у Габсбурзькій монархії найбільше євреїв проживало в австрійській частині (Цислейтанії), то приблизно 2/3 (66% у 1900 р.) австрійських євреїв жило у Галичині. Найбільше їх було у її східній, українській, частині – 75% у 1900 р. [59].

Соціальна структура західноукраїнського єврейства була досить диференційована, однак для інших етнічних спільнот регіону воно було єдиним станом. В очах українців, поляків і румунів разючі відмінності етносоціальної структури євреїв насичували дефініцію «іншості» соціальним звучанням. Однак, попри сильну напруженість у стосунках між євреями, поляками та українцями Галичини (за Грицаковим визначенням «моменти взаємонависті» [60]), аж до Першої світової війни ніколи не доходило до масових масштабних погромів. Давалася ознака тенденція, спільна для усіх багатоетнічних регіонів: потреба протистояти сильнішому суперникові змушувала слабші сторони до компромісів між собою. У результаті – проблема емансипації й акультурації західноукраїнського єврейства була тривалим і повним внутрішнім конфліктом процесом.

За неструктурованістю етносоціальної структури євреїв була схожою до української. Проте, якщо перші зосереджувалися в сільськогосподарському виробництві, то структура професійної зайнятості євреїв визначалася міським укладом життя. Важливу особливість ставлення євреїв до міста влучно означив М. Гон: довготривале проживання в них призвело до закономірного результату – споріднення з містом, насичення його особливим національним духовним простором єврейської культури – традиціоналістської за своєю суттю. «Цей мікрокосмос, – висновує вчений, – з особливою контрастністю простежувався не стільки у великих урбанізованих центрах, а в першу чергу у містах» [61].

На початку ХХ ст. урбанізацію єврейського населення особливо контрастно демонстрували крайові центри – Львів (44258 осіб або 27,68%) і Чернівці (21587 або 31,92%) [62]. Оскільки більшість євреїв (70% у 1900 р.) жила у містах і містечках («штетлах»), а більшість християн – на селі, стосунки між першими й другими набирали, на думку Я. Грицака, рис типового антагонізму між міськими жителями і селянами. Тому соціальну структуру єврейського населення Галичини історик називає «ніби оберненим відбитком структури християнського населення» [63]. Адже як приблизно 80% українців і поляків жили з сільського господарства, так приблизно 80% євреїв жили з торгівлі та ремесла, розвиваючи в своєму середовищі чисельні торговельну і ремісничу верстви. Останні заняття – класичні для євреїв, які потрапили у край з переважно аграрним населенням. Це стосувалося однаково як міських, так і сільських євреїв. Останні утримували корчми й вели дрібну торгівлю. Сучасники писали, що «зі всіх усюдів витискують нас жиди. Великі капітали нинішньої доби проходять виключно через їх руки... Як ті павуки, опутали наші міста і села..., склепами, шинками висасують нашу працю. Наша суспільність «жидовіє» й деморалізується. Наш пан без жида не зробить і кроку, як мужик без жида не уродиться, не охреститься, не звінчається, не умре» [64]. В окремих галицьких повітах один єврейський торговець припадав на кожні 8-10 сімей, а село з 80 селянами могло мати 6-8 торгівців або корчмарів [65]. Щоправда, їх відзначали високі професійні навички у посередництві між містом і селом, торгівлі, ремісництві. Зокрема І. Франко зауважував підприємницьку кмітливість тих євреїв, які займалися обмінною торгівлею та українськими селянами: «Він (єврей – І.М.) збирає полотняні лахи (вовна і бавовна виключені), що вживаються на фабрикацію паперу; в замін за це він дає малі ножі, голки, нитки, пацьорки, наперстки, стьожки тощо. Цікаве при цьому, зокрема те, що селяни дають речі, які в їх очах не мають майже ніякої вартості й про дійсну ринкову вартість, яких навіть не здогадуються, а від жида дістають за це предмети, які в їх очах усе-таки представляють грошову вартість» [66].

Через низьку купівельну спроможність місцевого населення та сильну внутрішню конкуренцію більшість зайнятих у торгівлі євреїв ледве зводили кінці з кінцями: наприкінці ХІХ ст. все майно пересічного галицько-єврейського торговця не перевищувало (у перерахунку в доларовий еквівалент) 20 американських доларів, а у багатьох випадках – навіть чотирьох доларів [67]. Недарма І. Франко писав, що «переважна більшість євреїв в нашій землі навіть бідніша та нещасливіша за наших селян» [68].

Однак брак солідарності між єврейським і неєврейським населенням призводив до того, що його сучасники викривлено розуміли соціальний статус євреїв. Так

відомий галицький москвофіл Ф.І. Свистун визначав місце євреїв у соціальному житті західноукраїнських міст таким чином: «Будучи банкірами і капіталістами, поміщиками і купцями, промисловцями і підприємцями, євреї в Галичині і Буковині складають економічну силу... Єврея прагнуть піддобрити поміщик, чиновник, учитель. Діючи разом, євреї є визначальною силою обрання місцевих депутатів. Учителям євреї платять за навчання своїх дітей найвищу плату, видавці газет мають прибуток від їхніх оголошень» [69]. З цим судженням контрастує теза советської історіографії про те, що «За своїм складом галицький пролетаріат був багатонаціональним, він формувався з українських, польських та єврейських трудящих міста і села. Українські, польські і єврейські робітники завжди солідарно виступали єдиним фронтом проти своїх класових гнобителів» [70].

Концентрація євреїв у притаманних міському укладу життя сферах виробництва й послуг – важливий компонент етнокультурного поділу на західноукраїнських землях. За показниками розподілу цих професійних груп між національностями євреї помітно переважали навіть поляків, не кажучи вже про українців. Становище єврейської меншини в економіці визначалося не тільки тим, що вони становили значну частку буржуазії, власників промислових підприємств, банкірів, але й земельною власністю, яка постійно зростала. Більшість галицьких і буковинських євреїв працювала в торгівлі, дрібнотоварному виробництві, різних сферах комунікації, виступали посередниками у торгівлі. Значна їх частина представляла працівників т. зв. вільних професій. Структура професійної зайнятості євреїв першого десятиліття ХХ ст. виглядала так:

Таблиця 10
Професійна зайнятість євреїв Галичини і Буковини в головних професійних класах Цислейтанії у 1910 р. (в абсолютних числах і відсотках)

Коронний край, частина імперії	Землеробство і лісівництво	Індустрія, промисловість і промисел	Торгівля і транспорт	Суспільна служба, вільні професії	Військова служба	Особи без професії	Разом
Галичина	93471 <i>10,72</i>	214184 <i>24,57</i>	462004 <i>52,99</i>	48080 <i>5,52</i>	3742 <i>0,43</i>	50323 <i>5,77</i>	871804 <i>100,0</i>
Буковина	12417 <i>12,06</i>	25529 <i>24,80</i>	47191 <i>45,85</i>	8290 <i>8,06</i>	309 <i>0,30</i>	9189 <i>8,93</i>	102925 <i>100,0</i>

Цислейтання	110781	325162	680692	85084	6986	104930	1313635
	8,43	24,75	51,82	6,48	0,53	7,99	100,0

Примітка. Таблицю 10, укладено на основі: Bihl W. Die Juden // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 2. Teilband – Wien, 1980. – S. 913.

На Буковині євреї були сильнішими в усіх соціальних групах т.зв. міських спеціальностей, а їхній соціальний статус суттєво відрізнявся від долі їхніх одноплемінників у Галичині. Соціальна структура місцевого єврейства була неоднорідною: від дрібних торговців до великих оптовиків, від простих ремісників до крупних банкірів і промисловців. У 1910 р. буковинські євреї, які склали 1/8 всього населення, були представлені в промислових і бізнесових професійних групах майже на 1/3, а у торгівлі і транспорті – 75%. 49% єврейських працівників промисловості були незалежними, лише 26% були робітниками, а у групі вільних професій 5877 євреїв рахувалися незалежними працівниками, у сільському господарстві краю були зайняті 12417 євреїв. Як власники або орендарі крупних землеволодінь у 1910 р. євреї контролювали 85% усіх площ. Загалом же 53495 євреїв Галичини і Буковини із 57004 в усій Цислейтанії, працювали в сільському господарстві [71]. Напередодні Першої світової війни єврейськими власниками, орендарями та економами управлялося приблизно 85% маєтків Буковини, а євреї-міщани як найбільші платники податків відігравали провідну роль у міському самоврядуванні, мали значний вплив на адміністрацію краю [72].

Серед етнічних меншин, які проживали в Галичині й на Буковині, – німці, вірмени, словаки і чехи, угорці й росіяни, переважна більшість з яких працювала в сільському господарстві, а ті хто потерпав від нестачі землі, одночасно займалися кустарним ремісничим виробництвом і промислами. Проте їхня незначна кількість (у порівнянні з українцями, поляками, румунами і євреями) суттєво не впливала на характер міжетнічної взаємодії в економічній царині.

Більшість із західноукраїнських німців – колоністи. Ще у 1808 р. загальна кількість становила їхніх поселень становила 104 колонії, у т.ч. 10 розміщених на Буковині. У Західній Галичині таких було тільки 68 (разом – 172 колонії) [73]. Більшість колоній була заснована на землях державних (камеральних) маєтків, значно менше було їх на приватних і домініальних землях. У цьому полягає причина того, що найбільше німецькі колонії були зосереджені в територіальній смузі Жовква – Львів – Самбір. Найбільше колоній зафіксовано у Жовківському – 17, Львівському – 18, Самбірському – 21 округах; в інших округах їх помітно менше: у Бережанському, Стрийському, Сяноцькому – по 7, Золочівському – 8, Перемиському – 9, Чернівецькому – 10 [74].

На Буковині налічували приблизно 25 тис. німців (6,74% від усього населення) [75]. На середину ХІХ ст. тут заклали ще півтора десятка нових колоній, заснованих поблизу чи в існуючих уже селах і містах, або й зовсім нові. Виникли вони у зв'язку з розвитком на Буковині підприємств гірничої, металургійної, скляної та інших галузей промисловості. Це колонії Лізенталь, Айзенау, Ліхтенберг, Альт- і Ной-Гітте, Плеш, Францталь, Марієнзее (Кірлібаба), Якобени, Пошорита, Молдавський Кімполунг, Драгушанка (поблизу Серету), Радівці, Гура Гумора, Солька, Качіка, Серет, Краснапутна [76]. Буковинські німці зазвичай були солдатами, урядниками, учителями, рільниками, ремісниками, власниками промислових підприємств і копалень [77].

Аналогічною з німецькою була етносоціальна структура вірмен, які жили в колоніях, почасти займаючись кустарним ремісничим виробництвом і посередницькою торгівлею. Окрема частина західноукраїнських вірмен була землевласниками й орендодавцями. У досліджуваний період вірменські купці з Сучави, Станиславова, Снятина та Кут орендують, а з часом і викупувають боярські маєтки та землі релігійного фонду. У попередній період вони експортували з Буковини сільськогосподарську продукцію, переважно худобу. Ще з 80-их років ХVІІІ ст. вони об'єднують у своїх руках торгівлю та виробництво, орієнтують його на ринок, запроваджують раціональні, більш інтенсивні, форми господарювання. На середину ХІХ ст. вірменські землевласники володіли приблизно 70-80 селами на Буковині, що складало 1/3 всіх земель краю. Вони також орендували землі і у т.зв. Російській Буковині (Хотинський повіт) і в Бесарабській області [78].

Вірменські купці регіону, що й до цього у великих масштабах вивозили на Захід сільськогосподарську продукцію, відтепер орендують, а з часом і купують земельні маєтки. Вірменський купець остаточно перетворюється на великого землевласника, єдиний зв'язок якого з торгівлею – це продаж продукції виробленої у власному господарстві. На другорядні позиції відходило ремесло, поступаючись мануфактурній та фабричній продукції. Вірмени все більше розселяються з міст та містечок по селам Галичини і Буковини. Відбувається розпорошення (і, зауважимо, асиміляція) вірмен на значній території, а наприкінці ХІХ ст. вірменські колонії остаточно припинили своє існування [79].

Перепис 1900 р. зафіксував у Східній Галичині тільки 1532 вірменина-католика і вірмен-православних. Майже усі вони проживали в східній частині Галичини (1496 осіб), зокрема у Львові – 231, у Косівському повіті – 570, Коломийському – 116, Снятинському – 105 і Городенківському – 100 [80]. Згідно перепису 1880 р. на Буковині вірмени-католики (756 осіб або 0,13%) в основній своїй масі проживали у Кіцманському повіті (175 осіб), Вижницькому (138), Сучавському (93), Чернівецькому (57), Радовецькому (22), Сторожинецькому (10), Серетському (9), Кімполунзькому (3). З міст краю найбільше вірмен-католиків мешкало у Чернівцях (249 осіб). Православні вірмени (686 осіб або 0,12%) заселяли найбільше Сучавський повіт (536 осіб – з них 473 у Сучаві і 63 у Гурагуморі), Вижницький (58), Радовецький (31),

Кімполунзький (26), Серетський (5), Кіцманський (3). У Чернівцях мешкало тільки 27 вірмен-православних [81].

Унаслідок міграційних та асиміляційних (полонізація) процесів вірменське населення скорочувалося. У 1890 р. на Буковині вже налічували 546 вірмен-православних та 747 вірмен-католиків [82]. Уже у 1910 р. вірменами визнавали себе 998 осіб (0,12% від загальної кількості населення 800 988 осіб), у т.ч. 341 православних (0,04%) і 657 католиків (0,08%). Найбільше вірмен-православних жило Сучавському повіті (228 осіб), а вірмен-католиків – у Вашківському повіті (104). Побільшав приріст вірмен-католиків у Чернівцях (з 249 осіб у 1880 р. до 311 осіб у 1910 р) [83]. Оскільки буковинські вірменські колонії та вірмени-міщани і надалі підтримували тісні торговельні зв'язки, головним чином у дрібній торгівлі, зі своїми галицькими одноплемінниками (а, по-суті, не відчували жодної територіальної різниці в межах Цислейтанії), то колонії у Снятині і Кутах, а також невеликі скупчення вірмен у т.зв. Причеремош'ї (Вишняця, Іспас, Миліїв, Банилів, Вашківці) були постійними і тривалими у часі учасниками посередницької торгівлі на шляхах з Польщею, Угорщиною і Росією. І надалі вірменські купці торгували худобою і кінями [84]. Відомими представниками етнічного бізнесу західноукраїнських вірмен були родини Пассакасів, Хуелів, Ромашканів, Шадбеїв, сполонізованих сімей Абгаровічів, Єжійовічів, Кшижтофовічів, Петровічів та ін. [85]

Етнічно-угорське розселення в досліджуваному регіоні, ймовірно, започаткувало поселення Кляйн-Томнатік в Радовецькій окрузі на Буковині у 1830 р. [86]. Хоча відомо про поселення 100 сімей молдавських угорців у 1776 р., які заклали свої осади в Тібені (Міей Вода) і в Фогодістен (Боже Пржебач). До початку 1785 р. на Буковині вже числилися 94 родини, які розселилися в 11 місцевостях [87]. Завдячуючи протекціоністській політиці австрійських властей (т.зв. йосифінській і пост-йосифінській колонізації), наприкінці 1880-х рр. на Буковині вже проживало 9887 угорців. Однак через економічні причини (малі земельні наділи), в 1883 р. відбувся зворотній процес – переселення в Угорщину приблизно 1 тис. сімей буковинських угорців. Однак, дуже швидко приблизно 400 сімей повернулися. Буковинські мадяри компактно проживали у власних колоніях Істенсегітс, Фогодістен, Гадікфалва, Йозеффалва, Андреасфалва, займаючись головним чином рільництвом. Наприкінці XIX ст. на буковинських теренах налічували 8139 осіб угорської національності [88]. Більшість з них були римо-католиками, виняток становило поселення Андреасфалва з протестантами і греко-католиками [89]. У 1910 р. на Буковині було 9596 угорців римо- і вірмено-католиків, 9 греко-католиків, 24 греко- і вірмено-православні, 378 євангелістів та 22 євреї [90].

Початки словацької колонізації на Буковині відносяться до 1793 р., коли частина робітників-словаків з числа угорських складувів приїхали у колонію Альт-Гута (поблизу Красної). Упродовж XIX ст. в краю були закладені поселення словаків Ной-Гута, Людї-Гура, Глибока, Черешені, Калінічанка, Клокучка та ін. [91]. 1880 р. у загальній масі буковинців налічували 1738 чехів, словаків і моравців (об'єднаних в одну статистичну групу), які склали 0,31% усього населення краю. Найбільше їх проживало у Сучавському (871 особа) та Серетському (240) повітах. Через 30 років, у 1910 р. чехів і словаків на буковинських землях було 998 осіб (найбільше проживало в Чернівцях – 529

осіб) [92]. Якщо у XIX ст. переважна більшість словаків і чехів займалася в крайовому сільському господарстві, працювала на складуваних фабриках, то вже на початку XX ст. умовна чехо-словацька група, чисельність якої спадала, була представлена у державній службі, вільних професіях і почасти в сільському господарстві.

Відсутність сталого виробничого сектору на західноукраїнських землях визначала структуру сегментів буковинського етносоціального організму етнічних груп ліппованів (старообрядців) і циган.

На Буковині ліпповани, хоча й не були багатими людьми, працювали в торгівельній сфері, були ремісниками, господарями. Їхні найбільші скупчення були у Білій Криниці і Клімовцях, де вони посідали власні ґрунти. Спочатку землеволодіння в Білій Криниці обчислювалося в 1124 йохи (1 йох – 5 755,4 м. кв.) і 464 сажні (приблизно = 3,5971145 м. кв.), але використовувати вдавалося тільки 625 йохів і 1335 сажнів. У Клімовцях – 1562 йохи і 1161 сажень, використовувалося 1256 йохів і 491 сажень, на сінокоси та огородинцтво 294 йохи і 1335 сажнів. Однак, згодом, при зростанні спільноти ліппованців влада відмовила їм у виділенні нових земель. Внаслідок цього утікачі-старообрядці з Польщі і Бессарабії в 1871 р. заклали нове поселення Ніхідру, поблизу Берегомета на Сереті [93].

У 1890 р. на Буковині налічувалося 2801 ліппованин, які спілкувалися російською або румунською мовами [94]. У 1910 р. найбільше ліппованів проживало в Серетському повіті (2087), Сучавському (560), Вижницькому (353), а у Чернівцях – 84. Разом в цьому році їх було зафіксовано 3232 особи (04%) [95]. Ліпповани вирощували фрукти, вирощували коноплі, розводили бджіл, були будівельниками, землекопами, працювали на спорудженні гребель, дамб, каналів, висушуванні боліт, а також були канатниками, човнярами, рибалками [96]. Фактично, старообрядці були монополістами у торгівлі фруктами і овочами в цілій провінції [97].

Цигани, які на Буковині до 80-х рр. XVIII ст. були кріпаками монастирів і знатних землевласників, займалися традиційними для них ремеслами. У 1890-х рр. із приблизно 16 тис. галицьких циган і 2 тис. буковинських циган більшість була ковалями (тими, які латали казани), вимивачами золота, маклерами коней, в'язальниками щіток, виготовлювачами ложок, мулярами. Були серед них і музиканти, і ті, які вилили ведмедів, і провісники-віщуни [98].

Отже, як бачимо, у досліджуваному хронотопі етнічні відмінності, зазвичай, збігалися з соціальними. Хоча на Буковині в цілому, а у кожній місцевості зокрема співвідношення між різними соціальними та етнічними групами складалося по-своєму. Звичні на той час лінії соціального розмежування між містом і селом певним чином коригувало існування протидіючого трикутника: поліетнічних міст і містечок (передусім, з польсько-єврейським населенням), християнського (зазвичай з переважаючою українською людністю) села та єврейського штетля.

Висновуючи у порівняльному контексті, можна стверджувати, що у Галичині населення краю складало дві більші, конкуруючі між собою, групи – поляки і українці, а на Буковині такими були румуни і українці. Третім, фактичним, фігурантом тут завжди була єврейська меншість. Якщо у Галичині поміщики майже без винятку були поляки, селяни – переважно українці, то на Буковині – цей поділ хоча й не був абсолютним, проте першими були румуни й поляки, а другими, в основному, українці й румуни. Між тими і тими, в Галичині й на Буковині, посередниками були євреї. Їхні виключні ролі – корчмарі, торговці й орендарі. До протидіючого етнічного трикутника (українці – поляки – євреї) додавалися фігури німецького/німецькомовного та румунського чиновників (відповідно в Галичині й на Буковині), ролі яких в етносоціальному укладі були також принципово відмінні. Якщо ж брати до уваги досліджуваний хронотоп, то більшість населення тут становили мешканці сіл, які в переважаючій більшості були українцями. Тривалий час про них говорили не інакше, як про народ «хлопів і попів». Тільки в останні десятиліття XIX ст. ситуація почала змінюватися – з появою світської інтелігенції. Окрему нішу в етносоціальному організмі регіону займала дрібна шляхта, яка ідентифікувала себе, головним чином, з українським населенням, однак в силу герметизації у власному нобілітованому середовищі, залишалася по суті відірваною від ширшої української спільноти. Інший контекст – у межах регіону українці склали лише невелику частину міського населення, адже пересічно лише кожний десятий українець західноукраїнських земель (в т.ч. й Закарпаття) був міським мешканцем, тоді як серед поляків та євреїв аналогічні показники були суттєво вищими. За тодішніх умов та відповідно до ролі міста в житті суспільства Модерної доби це означало, що українська спільнота практично була позбавлена контролю не тільки над державною владою та управлінням, органами провінційного та міського самоврядування, але й промисловим виробництвом, соціальною інфраструктурою, новітніми засобами комунікації тощо. Українці залишалися найчисельнішою етнічною групою, але за впливом на суспільні та соціально-економічні процеси поступалися полякам, румунам, німцям та євреям. Нерозвинена соціальна та професійна структура етнічної більшості була одним із наслідків тривалого пригнобленого і бездержавного становища. Несприятливими для галицьких і буковинських українців були такі чинники, як масова трудова еміграція, тяжке соціально-економічне становище і висока смертність, цілеспрямована денаціоналізація та колонізація західноукраїнських теренів. Упродовж досліджуваного періоду спостерігалось поступове зменшення питомої ваги українського населення.

Серед соціальних верств міського населення західноукраїнських земель значну частку склали поляки, які були ремісниками, купцями, робітниками, представниками вільних професій і чиновниками. Подібні ролі виконували міщани-румуну на Буковині. А от більшість євреїв залишалася передусім міською біднотою, навіть займаючись торгівлею чи ремеслом. Їхню суспільну верхівку становили сім'ї рабинів серед правовірних іудеїв та цадиків серед хасидів, а соціальні низи – бідне, упосліджене в соціальному і правовому відношенні, населення. Нові ролі – землевласників, підприємців, представників вільних професій – пробували багатші й освічені євреї. Їх значна частина асимілювалася у місцеве німецьке або польське середовище, набагато рідше – в українське.

Виразна специфіка етносоціального розвитку регіону відобразилася в усталених стереотипах масової свідомості, коли селянин асоціювався з українцем, землевласник – з поляком або/чи румуном, торговець – з євреєм. Поступова асиміляція українцями представників інших національностей була помітною для сучасників і відбувалася «знизу», передусім у сільських громадах, де незаперечною була чисельна перевага українців і домінувала багата на традиції українська народна культура. Натомість «згори» йшов процес денационалізації, що захоплював частину української суспільної верхівки (шляхту, інтелігенцію, духовенство, міщан).

1. Pascu Ș. Siebenbürgen und die Bukowina im Rahmen des Habsburgerreichs. Geographische, ökonomische und ethno-demographische Grundlagen // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 2. Teilband – Wien, 1980. – S. 1348–1351.
2. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ, 2006. – С. 58.
3. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія. – Львів, 2006. – С. 143.
4. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego. – Kraków, 2004. – S. 186.
5. Охримович В. Про фалшоване національної статистики при попередних конскрипціях // Діло. – 1910. – 23 (10), 24 (11) грудня.
6. Макарчук С.А. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 34-35; Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – С. 60; Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.). Монографія. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 53.
7. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – С. 58-59.
8. Buszko J. Przeobrażenia społeczno-narodowościowe na Bukowinie w dobie przemian konstytucyjnych Austro-Węgier 1866–1914 // Bukowina po stronie dialogu (pod red. Kazimierza Feleszki). – Sejny, 1999. – S. 40–48.
9. Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa, 1994. – S. 48–49.
10. Amirowicz A. Ormianie na Bukowinie // Bukowina po stronie dialogu (pod red. Kazimierza Feleszki). – Sejny, 1999. – S. 131, 132.
11. Bihl W. Notizen zu den ethnischen und religiösen Splitter-, Rest- und Sondergruppen in den habsburgischen Ländern // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 2. Teilband – Wien, 1980. – S. 953.

12. Ibidem. – S. 961.
13. Ibidem. – S. 968–970.
14. Biedrzycki E. Historia Polakow na Bukowinie – Warszawa – Kraków, 1973. – S. 12; Die Österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band XX: Bukowina. – Wien, 1899. – S. 307.
15. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 26, 45-65.
16. Die Österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band XX: Bukowina. – S. 309, 310.
17. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 pp.). – С. 70; Sutter B. Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918 // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 1. Teilband – Wien, 1980. – S. 267.
18. Batowski H. Die Polen // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 1. Teilband – Wien, 1980. – S. 526.
19. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 pp.). – С. 71; Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 71-78, 178-179; Batowski H. Die Polen. – S. 526.
20. Hitchins K. Die Rumänen // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 1. Teilband – Wien, 1980. – S. 618.
21. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 pp.). – С. 68.
22. Hitchins K. Die Rumänen. – S. 618–619.
23. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. – Відень, 1921. – С. 27.
24. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст. / Збірник документів та матеріалів / Упор. О. Добржанський, М. Кушнір, М. Никирса. – Чернівці, 2007. – С. 11.
25. Там само. – С. 25–26.
26. Там само. – С. 26.
27. Bihl W. Die Juden // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 2. Teilband – Wien, 1980. – S. 885.
28. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 pp.). – С. 69; Bihl W. Die Juden. – S. 884–885.

29. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. – Рівне, 2006. – С. 363.
30. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С. 343.
31. Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма. – Львов, 1990. – С. 100-101, 103.
32. Гон М. Із кривою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). Монографія. – Рівне, 2005. – С. 58.
33. Там само. – С. 56.
34. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 43; Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 195.
35. Ibidem.
36. Bihl W. Die Ruthenen // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band III: Die Völker des Reiches. – 1. Teilband – Wien, 1980. – S. 563.
37. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – С. 81.
38. Bihl W. Die Ruthenen. – S. 563.
39. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – С. 43; Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 195.
40. Bihl W. Die Ruthenen. – S. 563.
41. Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма. – С. 104.
42. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – С. 43; Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 195.
43. Bihl W. Die Ruthenen. – S. 563.
44. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – С. 43; Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 195.
45. Bihl W. Die Ruthenen. – S. 563.
46. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 115–116.
47. Ibidem. – S. 121–122.

48. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 pp.). – Івано-Франківськ, 2006. – С. 69.
49. Kaindl R.F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besietzergreifung durch Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Detschen. – Innsbruck, 1902. – S. 116–148.
50. Hitchins K. Die Rumänen. – S. 618–619.
51. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 195.
52. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 pp.). – С. 69.
53. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 195.
54. Hitchins K. Die Rumänen. – S. 619.
55. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 pp.). – С. 80.
56. Hitchins K. Die Rumänen. – S. 619.
57. Häusler W. Das österreichische Judentum zwischen Beharrung und Fortschritt // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band IV: Die Konfessionen. – 2., unveränderte Auflage. – Wien, 1995. – S. 647, 667-668.
58. Франко І. Семітизм і антисемітизм у Галичині // Іван Франко. Zur Judenfrage (до юдейського питання). Статті. – К., 2002. – С. 14–15
59. Bihl W. Die Juden. – S. 881–889.
60. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – С. 343.
61. Гон М. Із кривою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). – С. 59.
62. Bihl W. Die Juden. – S. 885.
63. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – С. 340.
64. Савчук Б. Корчма: антиалкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 39.
65. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – С. 340.
66. Франко І. Мої знайомі жида // Іван Франко. Zur Judenfrage (до юдейського питання). Статті. – К., 2002. – С. 31-32.
67. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – С. 340.
68. Погребинська І., Гон М. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських взаємин). – К., 1997. – С. 9.

69. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст. / Збірник документів та матеріалів / Упор. О. Добржанський, М. Кушнір, М. Никирса. – Чернівці, 2007. – С. 27.
70. Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Львів, 1954. – С. 65.
71. Bihl W. Die Juden. – S. 915.
72. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – С. 69-70.
73. Драк М. Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772–1857) // Міжнародний науковий семінар. Німецькі колонії в Галичині. Історія – архітектура – культура. Матеріали, доповіді та повідомлення. / Впорядкування та загальна редакція Г. Петришин. – Львів, 1996. – С. 60.
74. Там само. – С. 60–61.
75. Там само. – С. 64.
76. Kaindl R.F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – Innsbruck, 1902. – S. 334-385.
77. Turczynski E. Deutsche Siedlungen am Ostrand der Karpaten. Die Bukowina und Galizien // Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte – Wirtschaft – Recht – Sprache. Bd. I. – München, 1995. – S. 183.
78. Осіп'ян О.Л. Виникнення вірменських колоній на Буковині та демографічні процеси в них протягом XIV–XVII ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 75–77.
79. Осіп'ян О.Л. Економічний розвиток вірменських колоній на Буковині XIV–XVII ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1998. – Т.1. – С. 73–75.
80. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – С. 42.
81. Kaindl R.F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – S. 154–155; Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 192.
82. Kaindl R.F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – S. 155.
83. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 193.
84. Amirowicz A. Ormianie na Bukowinie // Bukowina po stronie dialogu (pod red. Kazimierza Feleszki). – Sejny, 1999. – S. 134-135.
85. Bihl W. Notizen zu den ethnischen und religiösen Splitter-, Rest- und Sondergruppen in den habsburgischen Ländern. – S. 954–955.

86. Kaindl R.F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – S. 272.

87. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 43.

88. Kaindl R.F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – S. 274, 275.

89. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 44.

90. Kotzian O. Der Bukowina-Ausgleich 1910: Beispiel einer Lösung ethnische-religiöser Konflikte // Bukowina. Wspólnota kultur i języków. – Warszawa, 1992. – S. 12-13.

91. Kaindl R.F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – S. 279- 307.

92. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 188.

93. Jaroszewicz-Pieresławcew Z. Staroobrzędowcy na Bukowinie // Bukowina po stronie dialogu (pod red. Kazimierza Feleszki). – Sejny, 1999. – S. 142.

94. Bihl W. Notizen zu den ethnischen und religiösen Splitter-, Rest- und Sondergruppen in den habsburgischen Ländern. – S. 970.

95. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 193.

96. Bihl W. Notizen zu den ethnischen und religiösen Splitter-, Rest- und Sondergruppen in den habsburgischen Ländern. – S. 970.

97. Petraru M. Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. – S. 43.

98. Bihl W. Notizen zu den ethnischen und religiösen Splitter-, Rest- und Sondergruppen in den habsburgischen Ländern. – S. 961, 962.

